

Hoofstuk 7

Die vestiging van die Hervormde Kerk

7.1 Die vormgewing van die kerk

Terwyl Alva in Nederland 'n skrikbewind voer en almal vervolg wat, na sy oordeel, nie lojaal genoeg teenoor die Spaanse koning was nie, het duisende die voorbeeld van Willem van Oranje gevolg en Nederland verlaat. Oranje bly die hoof van die verzet en vanaf die buiteland beplan hy pogings om Nederland te bevry.

Die Nederlandse kerkleiers ag dit nou ook die goeie tyd om 'n organisatoriese basis te skep vir die kerk, sodra die land vry sou wees. In Nederland self het die kerklike organisasie heeltemal in duie gestort en alleen met die grootste versigtigheid is daar godsdiensoefeninge belê. Die kerk het weer volledig 'n ondergrondse kerk geword.

'n Driemanskap – Petrus Datheen, Marnix van St Aldegonde en Zuylen van Nyevelt – neem nou die voortou om die grondslae vir die kerk te lê. Om dit te kan doen, belê hulle in Wesel 'n Konvent wat in November 1568 onder leiding van Datheen vergader. Op die Konvent is die belangrikste sentra waar daar vlugtelingsgemeentes was, teenwoordig.

7.2 Die Konvent van Wesel

Die Konvent van Wesel is die eerste vergadering wat vir die bepaling van die kerklike inrigting van die Nederlandse kerk van groot belang is. Hoewel die eerste nasionale sinode eers in 1571 offisieël by Emden byeenkom om 'n kerkorde op te stel, is die grondslae dan reeds te Wesel gelê. Die historiese gegewens oor die Konvent van Wesel is skaars. Behalwe die *Acta* van die Konvent, is daar byna geen materiaal wat verdere lig op hierdie belangrike vergadering werp nie. Tog kan uit die *Acta* self wel die een en ander gehaal word.

Dit is duidelik dat die Weselse vergadering nie 'n sinode is nie, maar 'n voorbereidende vergadering wat ten opsigte van die kerkordening niks meer doen nie as

om aanbevelings te doen vir 'n sinode wat nog later gehou moet word. Vandaar dat daar ook 'n gematigde toon in die Weselse *Acta* deurklink, want die aldaar vergaderdes doen dit nie as gemagtigde afgevaardigdes van hulle gemeentes nie. Die vergadering te Wesel dra daarom nie dieselfde kerklike kleur en gesag as 'n sinodale vergadering nie – dit verklaar ook die verskil in benadering tussen byvoorbeeld die *Acta* van Wesel en dié van Emden van 1571.

Die vergadering te Wesel het teen die einde van 1568 bymekaargekom, nadat reeds drie jaar vantevore die plan beraam is om so 'n Konvent te hou waarop die predikante van die Calvinistiese gemeentes van Vlaandere, Zeeland en Engeland sou byeenkom. Die druk van die vervolginge wat vanaf 1565 deur die owerheid deurgevoer is en die feit dat meer as 100 000 vlugteling toe na Duitsland en Engeland uitgewyk het om aan die vervolginge te ontkom, het die byeenkoms van 'n groot getal Calviniste nie wenslik gemaak nie. Nieteenstaande die feit dat 1568 'n moeilike jaar vol terugslae vir die Calviniste was, het die vergadering tog saamgekom. Dat dit 'n geloofsdaad was, staan bo twyfel verheue, want in 1568 het dit werklik gelyk asof die Spanjaarde nooit uit Nederland verdryf sou kon word nie. Dit is egter moontlik dat die voorbereidings wat Prins Willem van Oranje gemaak het om die Nederlande weer in te val, 'n aanleidende oorsaak vir die vergadering kon gewees het en ook verklaring kan wees vir die optimistiese toon wat deur die *Acta* weerklink.

Dit is waarskynlik dat Marnix van St Aldegonde die man was wat die grootste stoot gegee het aan die byeenkoms te Wesel. Daarby het Petrus Datheen, wat die eerste ondertekenaar van die Weselse *Acta* was en ook voorsitter van die vergadering was, hom geassisteer en ook Gaspard van der Heyden. Sowel Datheen as Van der Heyden was destyds predikante van Nederlandse vlugtelinggemeentes in die Paltz en dit is waarskynlik dat hulle ook die konsep van die Weselse *Acta* opgestel het.

Die vergadering is te Wesel gehou om twee waarskynlike redes: Hoewel Emden die normale plek vir so 'n vergadering sou gewees het, het die Hertog van Alva gedreig om Emden en die hele Oos-Friesland te annekseer en te vernietig, indien die stad sou voortgaan om aan die ketters en aan die ketterye huisvesting te verleen. Daarby het in die najaar van 1568 'n pesepidemie in Emden uitbreek wat beteken dat die stad baie onveilig was.

Wesel, daarenteen, geleë in die hertogdom Kleef, was ook 'n stad wat veiligheid aan die vlugteling verleen het en was aan die Ryn geleë en dus maklik bereikbaar vir mense uit die Nederlande. Die Hertog van Kleef, hoewel Rooms-Katoliek en hoewel hy die Protestante offisieël verbied het om 'n toevlugsoord in sy domeine te soek om sodoende die vrede met Spanje te behou, het in die praktyk die Hervormde

vlugteling nie gehinder nie. Terwyl die Hertog van Alva ook in die najaar van 1568 vir verdere krygsverrigtinge na die Noorde van Nederland vertrek het, is waarskynlik besluit om in Wesel te vergader.

Die Konvent van Wesel is deur drie en sestig persone bygewoon, hoofsaaklik afkomstig uit die Paltz, die hertogdom Kleef, Oos-Friesland en Engeland – dus die vernaamste sentra waar die Hervormde vlugteling uit Nederland 'n toevlugsoord kon kry. As voorsitter het Petrus Datheen opgetree. As *scriba* het Hermanus Moded, wat predikant te Norwich in Engeland was, opgetree.

Die belang van die Weselse byeenkoms was dat dit die daaropvolgende nasionale Sinode voorberei het deur alreeds die grondslae vir 'n presbiteriaal-sinodale kerkinrigting te lê. Daarvoor het hulle nie alleen gesteun op die Franse voorbeelde nie, maar ook rekening gehou met die werk van die Sinodes in die Suidelike Nederlande tot 1565, tesame met die Londense kerkorde. Die opvolgende arbeid om die orde in en van die kerk te reël, is grotendeels bevestiging, uitbreiding en korreksie van die baanbrekerswerk wat by Wesel gedoen is.

Die Konvent was nie net vir Nederland van belang nie, maar ook vir die Paltz en vir die vormgewing van die Calvinistiese kerke in Duitsland. Ná die sukses van die Konvent het die gedagte om 'n nasionale Sinode vir die Nederlandse kerk te hou, al sterker geword en is dit herhaaldelik op vergaderings in die vlugtelinggemeentes bespreek.

7.3 Die eerste nasionale Sinode te Emden in 1571

Die hou van hierdie Sinode was veral die werk van Marnix, want hulle wou 'n vergadering hou van sowel die vlugtelinggemeentes as die gemeentes onder die kruis in Nederland. Emden is gekies as versamelplek omdat hierdie stad die Calviniste in sy midde toegelaat het. Terselfdertyd het die kerkraad van Emden goeie betrekkinge gehandhaaf met die noordelike Calvinistiese gemeentes in Nederland.

Van die vierde tot die dertiende Oktober 1571 is hierdie eerste nasionale Sinode te Emden gehou, onder voorsitterskap van Caspar Heidanus, destyds predikant te Frankenthal. Op hierdie Sinode was die Duitse, Vlaamse (Suid-Nederlandse) en Oos-Friese Nederlandse vlugtelinggemeentes verteenwoordig, asook predikante vanuit die Nederlandse stede Amsterdam, Den Briel en Hoorn. Hier het nege en twintig ampsdraers vergader waarvan twee en twintig predikante was of geword het. Hulle het met hierdie vergadering 'n duidelike kerkorde vir die Nederlandse kerk opgestel en in dié proses hulle feitlik uitsluitlik laat lei deur die Franse Calvinistiese kerkordes en die besluite van die suidelike Sinodes. Dit verklaar ook die verskil in toon tussen die besluite van Wesel en dié van Emden. So word die Calvinistiese

aard van die kerklike orde nou beklemtoon en word die presbiteriaal-sinodale struktuur vir die landskerk vanselfsprekend. Die verbintenis met die Franse kerk word beklemtoon deur ook die Franse geloofsbelofenis te onderteken. Verder word oordereelings getref om sowel die vlugtelinggemeentes as die bestaande gemeentes in een kerklike struktuur saam te vat en word die ideaal geformuleer om reëlmatig nasionale Sinodes te hou.

7.4 Die veranderende situasie in Nederland

Alva se optrede in Nederland het algaande al meer verset uitgelok, omdat hy nie alleen bestaande privilegies verontagsaam het nie, maar ook vanweë die swaar belasting wat hy opgelê het. Sommige Rooms-Katolieke biskoppe het die saak selfs aan die landvoogdes vermeld en gepleit vir beter behandeling. Dit het egter geen effek gehad nie.

As op 1 April 1572 Den Briel onverwags deur die Watergeuse verower word, is daar 'n aantal stede in Holland en Zeeland wat dan openlik kant kies vir Oranje. Geleidelik word dit, danksy die druk van Alva, moontlik om 'n politieke eenheidsfront teen Alva te vorm, ondanks godsdienstig-kerklike verskille.

In die stede wat toe oorgaan na Oranje se kant, het daar spoedig kerklike probleme ontstaan, want die Calviniste het by die magistrat aansoek gedoen om preekruimte in die stede te kry. Net soos die Rooms-Katolieke, beskou die Calviniste hulleself as die ware kerk wat aan die leer van die apostels vashou – vandaar dat hulle hulleself ge-reformeer of her-vorm genoem het om daarmee aan te dui dat hulle nie van die kerk afgeskei het nie, maar slegs die verdorwe kerk hervorm het. Daarom het die Calviniste ook geoordeel dat dit ontoelaatbaar is dat die Rooms-Katolieke Kerk nog sou voortgaan en eredienste hou. Hulle het van die owerheid verweg om dit te verbied.

Die owerhede moes dus keuses maak en gewoonlik het hulle dit maar uitgestel, ook omdat dit duidelik was dat die Calviniste nie die meerderheidsparty was nie.

Ná die verowering van Den Briel, kom daar in die provinsies Holland en Zeeland opnuut beeldstorms voor. Terselfdertyd het die Watergeuse die priesters en kloosterlinge nie ontsien nie, hoewel Oranje dit verbied het. So word in 1572 vyf monnike by Enkhuizen opgehang en 'n vyftiental monnike wat by Gorkum gevange geneem is, word naby Den Briel opgehang omdat hulle nie hulle geloof wou afsweer nie. Hierdie vyftien 'martelare van Gorkum' is in 1867 deur Pous Pius IX tot heiliges verklaar.

Inmiddels verloop die oorlog gunstig vir Oranje en, vanweë suksesse in die Sui-
de, onttrek Alva sy troepe aan Holland om suidwaarts te gaan om sodoende die
moontlikheid van skakeling met die Hugenote af te sny.

Op 19 Junie 1572 vergader die Staten van Holland weer en erken Oranje as
Stadhouer. Op die vergadering pleit Marnix, op versoek van die prins, vir gods-
dienstige verdraagsaamheid en die naas mekaar bestaan van die Rooms-Katolieke
en Calvinistiese godsdiensoefening. Die Staten besluit egter 'te surcheeren ende op-
houden de exercitie van de Roomsche religie'. Die tyd van godsdienstige verdraag-
saamheid het nog nie aangebreek nie en buitendien was die herinneringe aan die
martelare nog te helder. Dit moet egter tog in gedagte gehou word dat hoewel die
Rooms-Katolieke godsdiensoefening verbied is, niemand gedwing is om sy geloof af
te sweer nie. Dit was al 'n groot toegewing, veral as bedink word dat in die Rooms-
Katolieke lande die belydenis van die Calvinistiese geloof 'n vanselfsprekende dood-
vonnis na voorafgaande marteling beteken het.

In Noord-Nederland is die Calvinistiese kerk onmiddellik ná die bewindsveran-
dering oral gevestig en in 1572 is die eerste provinsiale Sinode in die stad Hoorn ge-
hou. Saam met die baie vlugteling wat dan terugkom, kom daar ook heelwat predi-
kante, sodat die kerklike lewe op 'n gereelde basis kan plaasvind. 'n Groot vooruit-
gang is dat die Prins van Oranje, die Stadhouer van die bevryde provinsies en leier
van die opstand, in Oktober 1573 openlik oorgaan na die Hervormde kerk.

In Suid-Nederland het die Calvinistiese godsdiens ook vinnig uitgebrei en is
daar klassikale vergaderings ingestel in 1573 en 1574. Ook In Zeeland word die
kerklike sake nou gereël en in 1574 word daar ook klassikale vergaderings opgerig.

Inmiddels het die Spaanse leërs nie stilgesit nie en in die suide is Graaf Lode-
wijk tot oorgawe gedwing en daarna die stede Mechelen, Zutphen en Naarden inge-
neem en Haarlem in Noord-Nederland beleër, terwyl Oranje se troepe in Zeeland
vir Middelburg beleër.

Die oorlog word nou al meer nie net 'n opstand nie, maar ook 'n godsdiensoor-
log. Daarom besluit die Nederlandse Staten om die Rooms-Katolieke kerklike goe-
dere oor te neem en om van die opbrengs te voorsien in die onderhoud van predi-
kante en onderwysers. Op 12 Julie 1573 val Haarlem in die hande van die Spaanse
troepe en word op tipies Spaans-Rooms-Katolieke wyse die leidinggewende figure
in die stad tereggestel. Vanaf Haarlem wil die Spanjaarde nou noordwaarts. In
hierdie tyd skryf van die magistrate 'n brief aan Oranje om hulp te vra. Op 9 Augus-
tus antwoord hy en stel

dat, al eer wy oit dese sake en de beschermenisse der Christenen en
andere verdrukten in desen landen aengevangen te hebben, wy met-
ten alderoppersten Potentaet der Potentaten alsulken vasten verbond

hebben gemaekt, dat wy geheel versekert sijn, dat wy en alle degene, die vastelijk daerop betrouwen, door sijne geweldige en machtige hand ten lesten nog ontset sullen worden, spijt sijne en onse vyanden.

Inmiddels het die troepe van Oranje ook sukses met Middelburg wat in 1574 in die hande van Oranje val. Dit beteken dat die kerk dan opgebou kan word. Middelburg beroep dan vir Gaspard van der Heyden van Frankenthal wat as veldprediker by die leërs van Lodewyk van Nassau diens gedoen het.

7.5 Die eerste provinsiale Sinode op Nederlandse bodem: Dordrecht 1574

In 1574 word 'n provinsiale Sinode van die provinsies wat toe vry was, gehou. In Dordrecht het Noord-Nederland, Suid-Nederland en Zeeland vergader onder voorsitterskap van Gaspard van der Heyden van Middelburg. Tydens hierdie Sinode word aan allerlei kerkordelike reëlings aandag gegee: die instelling van klassikale vergaderings, reëls vir die beroep van 'n predikant en die reëling dat die kerkraad net uit predikante en ouderlinge sal bestaan.

Daar word verder gestel dat net die Sondag as rusdag behou moet word en dat alle ander kerklike feesdae afgeskaf moet word. Wat die prediking betref, word die voorbeeld van Calvyn gevolg, naamlik reeksprediking van elke Bybelboek met voorkeur vir die Nuwe Testament. Hierdie Sinode oordeel verder dat die orrel nie gebruik moet word nie en dat eerder van 'n voorsinger gebruik gemaak word. 'n Probleem was die tekort aan predikante; daar word egter geen planne beraam om dit die hoof te bied nie.

Ná die ontsetting van Leiden in 1574, word in Januarie 1575 'n universiteit in dié stad opgerig om veral die provinsies Holland en Zeeland te dien. Die universiteit wat kragtens 'n oktrooi tot stand kom, word die eiendom van die Staten. Daar moes die wetenskappe 'der Godheyt, inden Rechten ende Medicynen mitzgaders der Philosophie ende alle andere vrye consten, oick die talen Latijn, Greke ende Hebraicke' gedoseer word. Die universiteite van Genève en Heidelberg is gesien as die voorbeeld. Interessant is dat die kerk geen seggenskap kry in die benoeming van teologiese hoogleraars nie. Hierdie benoemingsreg was in die hande van die Kuratore van die universiteit. Dit het soms gelei tot spanning tussen kerk en universiteit. Die eerste teologiese professor was Guillaume Feugueray, gebore in Rouaan. Aangesien die akademietaal Latyn was, het dit nie juis saak gemaak dat hy Franssprekend was nie.

Die universiteit het aanvanklik heelwat groeipyne gehad en dit duur omtrent vyftien jaar voordat die universiteit werklik resultate begin lewer.

7.6 Die oorlog duur voort

Inmiddels het die Spaanse leërs in Noord-Nederland heelwat suksesse behaal en ook in Zeeland begin met teenaanvalle. Dit alles het die posisie redelik haglik gemaak. In 1576 keer die situasie as die Spaanse troepe begin muit, omdat hulle nie hulle soldy ontvang nie. So verlaat hulle die noordelike front en trek suidwaarts. Dit lei tot die ontstaan van die *Pacificatie* van Gent in 1576, waar die provinsies wat hulle by Oranje skaar, die Spaanse oorheersing afwys. Daar word besluit dat buite die provinsies Holland en Zeeland daar niks teen die Rooms-Katolieke geloof ge doen sou word nie.

Die poging om bo-oor die godsdienstige verdeeldheid 'n politieke eenheid te skep, was nie baie suksesvol nie. Ver al in die suidelike provinsies was daar 'n vrees vir die terugkeer van die Calvinisme. So word in 1577 die Unie van Brussel gesluit waar die suidelike state hulle verbind tot die handhawing van die Rooms-Katolieke erediens. Die gevolg was dat die verdeeldheid tussen Rooms-Katoliek en Protestant skerp na vore tree.

In Junie 1577 word die oorlog egter hervat deur die nuwe Spaanse landvoog. Daarmee het hy die *Pacificatie* van Gent van die tafel afgevee. Dit bring mee dat die provinsies Utrecht, Friesland en Groningen hulle nou by Oranje aansluit. Die suidelike state kies 'n neef van Filips II, Aartshertog Matthias, as landvoog en so word Noord en Suid, wat met die *Pacificatie* verenig was, weer verskeur. In Januarie 1578 begin die Spaanse troepe onder Alexander Farnese met 'n nuwe veldtog.

Oranje probeer nou vermy dat die godsdiens weer in die oorlog betrek sou word. Daarom stel hy 'n plan vir *religionsvrede* op wat deur die suidelike landvoog aanvaar word. Daarvolgens word bepaal dat in elke stad waar eenhonderd gesinne vra om vryheid van godsdiensoefening, dit aan hulle gegee moet word. In elke dorp of stad moet die kerkgeboue beskikbaar gestel word aan die meerderheidsgroep. So wil Oranje die godsdiensprobleem hanteer. Hy slaag egter nie daarin nie.

Die suidelike provinsies met Artesië en Henegouwen aan die spits, het op 6 Januarie 1579 die Unie van Utrecht gestig waarby hulle hulleself weer onder die gesag van die Spaanse koning geplaas het. Daarop het Graaf Jan van Nassau die noorde- like provinsies saamgetrek op 23 Januarie 1579 in die Unie van Utrecht, waar Nederland, Zeeland, Utrecht en die Groningse Ommelande saamspan. Volgens hierdie Unie handhaaf elke provinsie sy soewereiniteit. Artikel 13 het bepaal: 'Ende soe veel tpoint van der Religie aangaet, sullen hem die van Hollant ende Zelant draegen naer haer luyden goetduncken.'

Daarby word gestel dat elke provinsie, wat sy godsdiens betref, onafhanklik sal wees en dat niemand anders daarvoor seggenskap het nie. Geleidelik word dit duidelik dat daar 'n Calvinistiese noorde en 'n Rooms-Katolieke suide aan die ontwik-

kel was, want in die gebiede van die Unie van Utrecht is die Calviniste nie toegelaat nie. Daar was ook maar min oor, want die vervolginge van Alva in 1566 en daarna het die Calvinisme met geweld doodgesmoor.

Allerlei verwickelinge bring mee dat in 1580 in die gebied van die Unie van Atrecht – dit wil sê Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland en die Groningse Ommelande – net een godsdiens toelaat is en dit was die Calvinisties-Hervormde godsdiens.

Op 22 Julie 1581 het die noordelike provinsies amptelik hulle formele verbintenis aan die landsheer, koning Filips II, opgesê. In Maart 1580 het Filips II formeel 'n banvloek oor Oranje uitgespreek wat hom voëlvry verklaar. Daarop het Oranje met 'n waardige Apologie geantwoord en toe die amptelike *Vertatinghe* gelei. Daarna het die republiek nog vir 'n paar jaar gesoek na 'n ander vors, maar dit ook laat vaar en op sy eie bene begin staan. Intussen het die Spaanse troepe vanuit 'n vas-trapplek in die suide geleidelik noordwaarts beweeg. In 1581 word Doornik verower, in 1583 Duinkerken, Brugge en Gent, en Antwerpen in 1585. In al die gevalle het die Calviniste twee jaar tyd gekry om met hulle besittings te vertrek. Daarna moes hulle Rooms-Katoliek word.

So word Noord en Suid polities, ekonomies en godsdienstig van mekaar geskei. Die Calviniste moes padgee uit Vlaandere en Brabant en geleidelik word die suide weer Rooms-Katoliek. Tog word bereken dat omtrent 55 000 inwoners na die noorde verhuis het vanweë hulle godsdienstige opvattinge.

Te midde van hierdie terugslae is Prins Willem van Oranje op 10 Julie 1584 deur Balthasar Gérard in Delft vermoor. Interessant is dat Sasbout Vosmeer, die benoemde aartsbiskop van Utrecht, in Rome 'n poging aangewend het om Gérard deur die pous heilig te laat verklaar!

7.7 Twee kerklike vergaderings

Die eerste nasionale Sinode wat op Nederlandse bodem byeenkom, word in 1578 in Dordrecht gehou en bestaan uit afgevaardigdes uit sewe klassikale vergaderings uit Suid-Nederland, Noord-Nederland, Zeeland, Brabant, Vlaandere en ook afgevaardigdes uit die Paltz, Kleef en Engeland. Petrus Datheen was die voorsitter en Van der Heyden die assessor.

Hier word nou 'n reëling getref dat die Franssprekende gemeentes hulle eie provinsiale Sinode kan vorm. Die verskil in taal mag egter nie lei tot ongelykheid in die godsdiensoefening of die organisasie nie. Die Sinode het hom veral daarop toegelê om die kerklike orde verder te presiseer en om antwoorde te gee op verskillende kwelvrae wat na vore gekom het.

In 1581 word die volgende nasionale Sinode in Middelburg gehou en nou is daar ook afgevaardigdes uit Gelderland, Utrecht, Overijssel en Friesland, terwyl die Vlaamse stede Gent, Brugge, Ieper en Duinkerken afgevaardigdes gestuur het wat saam met die Keulse en Engelse afvaardiging beraadslaag. Die Sinode het die kerkorde hersien en in nege en sestig artikels saamgevat. Die Sinode toon dat die kerk geleidelik groei, hoewel die Calviniste nog lank nie die meerderheidsparty in die land is nie. Die Calviniste in Nederland het ná Wesel en Emden 'n vaste organisasie waarmee hulle kerk en volk in die Hervormde patroon kan opbou. Oral waar hulle die mag in die hande kry, hoofsaaklik in die provinsies Holland en Zeeland, kon hulle nou hulle opvattinge in die praktyk na vore bring. Tog was daar baie probleme.

Een van die probleme was dié van die kerklike eiendomme. Op die meeste plekke het die owerheid sorg gedra vir die kerklike geboue. Dit het beteken dat alle veranderings wat in die geboue aangebring moes word, deur die owerheid gedoen moes word. Die rede hiervoor is dat die owerheid dit nêrens oorweeg het om die kerkgeboue en kerklike goedere aan die kerk self te oorhandig nie. Die owerhede het slegs die geboue beskikbaar gestel aan die gemeentes om dit te gebruik.

Die veranderinge wat aangebring is, het in baie gevalle nie die kerkrade bevredig nie. Altare is wel verwyder, skilderye en beeldhouwerk weggeneem, maar in die meeste gevalle het die orrel in die kerkgebou gebly, al het dit (destyds) geen plek in die erediens gehad nie. So het die owerheid ook bepaal waar die preekstoel moes staan, watter dele van die kerkgebou kon gebruik word en watter nie en dergelyke meer. Geen wonder dat daar dikwels spanning was nie.

In die Calvinistiese erediens het die preekstoel die sentrale punt geword. Die gemeente het gestaan en luister na die prediking, omdat in die begin net die kerkraad banke gekry het. Op die preekstoel het die *Deux-Aes-Bijbel* gelê, want die midelpunt van die erediens was die uitleg van die Heilige Skrif.

Aan die begin en die einde van die diens is daar Psalms gesing en daarvoor is Datheen se Psalmberyming gebruik. Die voorsinger het die gesamentlike sang gelei en hy het ook, voor die aanvang van die diens, enkele hoofstukke uit die Bybel voorgelees.

By die gebede is aanvanklik gekniel, maar as daar banke vir almal beskikbaar is, staan die mans, terwyl die vrouens bly sit. Dit word dan ook die erkende gebedshouding. Die banke het noodsaaklik geword omdat die predikante geneig was om baie lank te preek.

Dit het die owerheid daartoe gebring om deur middel van sandlopers op die kansel, die lengte van die preke enigermate te probeer reël. Op vaste tye – Kersfees, Paasfees, Pinkster en nog een maal – is Nagmaal bedien aan die gemeente.

Lank was dit 'n vraag of die gemeente 'zittende, staande of gaande' die brood en wyn moes ontvang. Uiteindelik is die sit aan die tafel algemeen aanvaar. 'n Vaste gebruik was om, ná 'n kort preek, die Nagmaalformulier wat Datheen uit die Paltz ingevoer het, te lees voor die bediening.

Op Sondagmiddae is die Heidelbergse Kategismus uitgelê en ná die prediking is die doop bedien. Die Doopformulier het uit die Paltz gekom, terwyl die drie vrae aan die ouers uit die Londonse formulier geneem is.

Die huweliksformulier was na die Londonse voorbeeld. Die huwelik was nie 'n sakrament nie, maar is aanvaar as 'n Goddelike instelling. Die huwelik is dikwels op 'n Sondagmôre, selfs met 'n Nagmaalsdiens bevestig. Omdat gedurende die week ook dienste gehou is, op vasdae of gebedsdae, het die huwelik soontoe verskuif. Interessant is dat die huwelik nooit op Goeie Vrydag of op 'n biddag gehou is nie.

Die begrafnis van afgestorwe gelowiges is as kerklike plegtigheid afgeskaf. Die rede was vanweë die Rooms-Katolieke misbruike rondom begrafnisdienste. Opmerklik was wel die gewoonte om predikante voor of naby die preekstoel in die kerkgebou te begrawe. Die gemeentelede is op die plein, rondom die kerkgebou, begrawe.

In die samelewing het die Calviniste duidelike riglyne getrek. Ander kerke is skaars geduld. Die Lutherane het wel sekere voorregte gehad, maar dit was hulle nie toegestaan om hulle godsdiensoefeninge met klokgelui te laat begin nie. Die Anabaptiste het onder die Calviniste ook baie teëwerking gekry, veral vanweë die rewolusionêre moment in hulle leer. Hoewel die Calviniste geëis het dat die Anabaptiste verbied moes word om eredienste te hou, het die owerhede nie sulke verbodsbepalings uitgevaardig nie. Oor die algemeen het die Rooms-Katolieke gemeentes, hoewel hulle amptelik op gewetensvryheid aanspraak kon maak, die meeste teenkanting ondervind, ook omdat die bevolking nie op die Rooms-Katolieke gestel was nie.

Die Calviniste het besondere aandag aan die skole gegee. Daar is geëis dat alle skoolmeesters die belydenisskrifte moes onderteken en verder moes hulle die kinders leer om Psalms te sing en die Heidelbergse Kategismus te ken. Die Latynse skole het grotendeels hulle Humanistiese karakter behou, al was dit so dat die predikante dikwels as rektor van sulke skole opgetree het. Die universitêre studie word in 1575 moontlik met die oprigting van die universiteit in Leiden wat veral predikante moes oplei. Die opleiding van predikante was lank nog 'n sorg vir die kerk, ook omdat dit nie vir die kerk moontlik was om die kwaliteit van die leer en lewe van die teologiese professore te kontroleer nie. Die universiteit was 'n owerheidsinstelling en die teologiese professore het by die aanvaarding van hulle amp uit die diens

van die kerk getree. In die praktyk het dit beteken dat die professore, wat die kerk betref, met vervroegde emeritaat uitgetree het. In Genève was die situasie anders, omdat die Akademie daar 'n kerklike instelling was.

Die vormgewing van die persoonlike lewe was ook nie maklik nie. Afgesien van die ontwrigting wat die oorlog veroorsaak het, het die ou Rooms-Katolieke gewoontes, sedes en praktyke bly voortleef. Die tugoeffening oor die sedelike lewe en die stryd vir die Sondagsheiliging toon wel dat dit nie so maklik gegaan het nie. Tog het juis die Kategismus, die berymde Psalms en die huisgodsdien 'n nuwe Calvinistiese lewensstyl laat posvat.

In hierdie tyd is die meeste predikante, wat hulle teologiese insigte betref, volgelinge van Calvyn. Hierdie Calvinistiese groep in die kerk het met ywer en deursettingsvermoë gewerk. Verder is dit so dat die kerk graag een organiese eenheid dwarsdeur die land wou vorm. Artikel 13 van die Unie van Utrecht het egter bepaal dat elke provinsie oor sy eie godsdienssake sal besluit, sodat die State-Generaal geen verlof kon verleen tot die invoering van 'n algemeen-geldende kerkorde nie. Sodoende staan die kerke eintlik provinsiegewys los langs mekaar, sonder dat hulle 'n nouer verband self kan lê.

Literatuur wat hiervoor gebruik kan word, is onder andere:

Nauta, D et al 1971. *De synode van Emden October 1571*. Kampen: Kok.

--- 1978. *De nationale synode van Dordrecht 1578*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.

Pont, A D 1981. *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*. Pretoria: HAUM.

